

Dilmurod SIROJIDINOV,
Andijon davlat chet tillari instituti
nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası o'qituvchisi

KOGNITIV LINGVISTIKADA ANTROPOTSENTRIK PARADIGMA VA LISONIY SHAXS KONSEPTI

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichi tilni faqat lisoniy belgilar tizimi sifatida emas, inson tafakkuri, uning dunyoqarashi va kognitiv faoliyati bilan uzviy bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Antropotsentrik paradigma doirasida "lisoniy shaxs" konsepti ilmiy tadqiqotlarning markaziga chiqdi. Mazkur maqolada lisoniy shaxsning konseptual bazasi, uning nutqiy faoliyatidagi namoyon bo'lish shakllari hamda kognitiv tuzilmalarning lisoniy birliklar vositasida voqelanishi masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: antropotsentrik paradigma, lisoniy shaxs, kognitiv lingvistika, konsept, diskurs, mental olam, lisoniy ong, konseptual makon.
Annotation. The current stage of development in modern linguistics requires studying language not merely as a system of linguistic signs, but in close connection with human cognition, worldview, and mental activity. Within the anthropocentric paradigm, the concept of the "linguistic personality" has taken center stage in scientific research. This article analyzes the conceptual framework of the linguistic personality, its manifestations in speech activity, and the realization of cognitive structures through linguistic units.

Keywords: anthropocentric paradigm, linguistic personality, cognitive linguistics, concept, discourse, mental world, linguistic consciousness, conceptual space.

Аннотация. Современный этап развития языкознания требует изучения языка не просто как системы знаков, а в тесной связи с человеческим мышлением, мировоззрением и познавательной деятельностью. В рамках антропоцентрического подхода концепт «языковая личность» занял центральное место в научных исследованиях. В статье анализируются концептуальная база языковой личности, формы её проявления в речевой деятельности, а также вопросы актуализации когнитивных структур посредством языковых единиц.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, языковая личность, когнитивная лингвистика, концепт, дискурс, ментальный мир, языковое сознание, концептуальное пространство.

XX asrning oxiri va XXI asr boshlariga kelib jahon tilshunosligida tub burilish yuz berdi. Tilni faqat immanent tizim, yopiq struktura sifatida o'rganishdan voz kechilib, uni inson omili bilan bog'liq holda tadqiq etish ustuvor vazifaga aylandi. Antropotsentrik yondashuv tilshunoslikning boshqa fanlar – psixologiya, sotsiologiya, kognitiv fanlar bilan integratsiyalashuvini ta'minladi. Natijada tilshunoslikda insonning lisoniy qobiliyati, uning tafakkur tarzi va olamning lisoniy manzarasini shakllantirishdagi roli asosiy o'rganish obyektiga aylandi.

Lisoniy shaxs konseptiyasini ilmiy muomalaga kiritish va uning nazariy asoslarini ishlab chiqish tilshunoslik fanining yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qildi. Lisoniy shaxs deganda, muayyan tilda so'zlashuvchi, uning barcha imkoniyatlaridan foydalana oladigan, matnlar yaratish va tushunish qobiliyatiga ega bo'lgan individ tushuniladi.

Lisoniy shaxs strukturasini shakllantirish va uni tadqiq etish quyidagi tizimli ilmiy-metodik bosqichlar asosida amalga oshiriladi:

1. Kognitiv-mental sath: Individdning ongida shakllangan konseptlar tizimi, dunyo haqidagi bilimlar bazasi hamda mantiqiy-falsafiy tasavvurlar majmuyi tahlil qilinadi.

2. Pragmatik sath: Til egasining kommunikativ maqsadlari, strategiyalari, nutqiy ta'sir ko'rsatish vositalari hamda muloqot sharoitiga moslashish qobiliyati o'rganiladi.

3. Lisoniy-verbal sath: Shaxsning o'z fikrini ifodalashda qo'llaydigan leksik-grammatik vositalari, uslubiy tanlovlari va individual nutqiy xususiyatlari baholanadi.

"Non" konsepti. *Lug'aviy ma'nosi:* un va suvdan tayyorlanib, pishiriladigan oziq-ovqat mahsuloti. *Konsept sifatida:* o'zbek madaniyatida "non" so'zi faqat yegulik emas. U *muqaddaslik*, *rizq-ro'z*, *hurmat*, *oila totuvligi* va *oqibat* konseptlari bilan uzviy bog'liq. Masalan, "nonni hurmat qilish", "non sindirish" (kelishuv belgisi), "yo'lga non tutqazish" kabi tushunchalar "non" konseptining milliy qatlamini tashkil etadi. Lisoniy shaxsning nutqiy faoliyatida har bir konseptual birlik muayyan mental soha doirasida semantik jihatdan klassifikatsiyalanadi.

Mazkur jarayon ikki bosqichda amalga oshiriladi: 1. Tezisli-axborot sathi; 2. Assosiativ-emotsional sath.

Tezisli-axborot sathida matnning obyektiv mazmuni, faktologik ma'lumotlar aniqlansa, assosiativ-emotsional sathda esa so'zlovchining shaxsiy munosabati, uning madaniy-milliy xususiyatlari va emotsional bo'yoqdorligi yuzaga chiqadi.

Kognitiv modellashirish va tahlil tamoyillari. Zamonaviy kognitiv lingvistikada lisoniy shaxsning mental olamini ochib berish uning assosiativ maydonlarini va konseptual tarmoqlarini aniq belgilashni anglatadi. Ushbu maqsadlar uchun maxsus freym va stsensariy modellari ishlab chiqilib, matn korpuslari orqali tahlil qilinadi. Konseptual tahlilga misol: "konsept – Vatan", "kognitiv_belgi – muqaddas tuyg'u"

Lisoniy shaxsni o'rganishda qo'llaniladigan zamonaviy metodlar majmuasi til va tafakkur birligini ochib berishga xizmat qiladi. Ilmiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, lisoniy shaxs nutqida madaniy kodlar va milliy-mental xususiyatlar dinamik o'zgarishlarga uchraydi. Globallashuv davrida insonning kognitiv bazasiga yangi axborot oqimlarining kirib kelishi uning lisoniy ongini boyitib, yangi konseptual qatlamlarni hosil qiladi. Lisoniy shaxsni o'rganish va uni raqamli bazalarga tatbiq etish – an'anaviy tasviriy lingvistikadan kognitiv semantikaga o'tishni ta'minlaydi. Bu kabi murakkab vazifalarni bajarish zamonaviy tadqiqotchidan filologik bilimlar bilan bir qatorda psixolingvistik va sotsiolingvistik yondashuvlarni ham mukammal egallashni talab etadi.

Zamonaviy kognitiv lingvistikaning nazariy asoslarini yoritishda yetakchi olimlarning ilmiy qarashlari muhim metodologik baza vazifasini bajaradi. Xususan, **Y.S.Kubryakova** yondashuviga ko'ra [1], kognitiv lingvistika inson ongida axborotni qayta ishlash jarayonlarini va ularning lisoniy shakllarda qanday aks etishini o'rganuvchi fundamental fan sifatida namoyon bo'ladi. Olimaning fikricha, til birliklari insonning dunyoni idrok etishidagi, uni konseptualashtirish va kategorizatsiya qilishdagi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Misol uchun, ingliz yoki o'zbek tillaridagi fazoviy munosabatlarni bildiruvchi prepozitsiyalar va ko'makchilar

shunchaki grammatik ko'rsatkich emas, balki inson tafakkuridagi fazoviy yo'nalishni anglashning kognitiv modellari hisoblanadi.

V.A.Maslova lisoniy shaxs konsepsiyasi milliy madaniyat va tilning o'zaro munosabatlarini ochib beruvchi asosiy kalit ekanligini ta'kidlaydi [2]. Lisoniy shaxs har doim muayyan milliy-madaniy muhit mahsulidir. Masalan, o'zbek lisoniy shaxsi ongida "mehmonnoma", "ashula", "mahalliychilik" kabi tushunchalar o'ziga xos milliy-madaniy konseptual maydonni hosil qilsa, nemis lisoniy shaxsi uchun "Pünktlichkeit" (aniqlik/vaqtiga rioya qilish) yoki "Ordnung" (tartib) konseptlari ustuvor mental qadriyat sifatida namoyon bo'ladi.

A.N.Baranovning ta'kidlashicha [3], kognitiv modellashtirish jarayonida til birliklarining ma'nosini faqat tor lisoniy doirada emas, balki keng konseptual tizimlar bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Masalan, "vaqt" konseptining o'zbek va rus tillaridagi lingvistik ifodasini tahlil qilganda, u faqat so'z ma'nosi bilan cheklanib qolmay, balki "vaqtni

o'tkazish", "vaqtni tejash" yoki "время идет" kabi metaforik modellar orqali insonning kognitiv faoliyati bilan bog'lanadi.

Lisoniy shaxs va kognitiv tuzilmalarni o'rganish tilshunoslikning eng ustuvor va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslik yutuqlarini amaliyotga tatbiq etish bo'yicha yagona universal metodologiya to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, uning poydevor tamoyillari qat'iy ilmiy yondashuvni talab etadi. Aks holda, lingvistik tadqiqotlarda yuzaki yondashuv va deskriptivizm (shunchaki tavsiflash bilan cheklanish) ko'zga tashlanishi mumkin.

Bu holat, ayniqsa, tarjimashunoslik va qiyosiy tilshunoslik yo'nalishlaridagi ilmiy ishlar sifatiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, badiiy matndagi milliy-madaniy konseptlarni tarjima qilishda kognitiv ekvivalentlik buzilsa, adresatda noto'g'ri mental obraz shakllanadi. Shu bois, konseptual va kognitiv tahlil bosqichida yo'l qo'yilgan har qanday metodologik xatolik yakunda ilmiy xulosalarning obyektivligiga va tadqiqotning amaliy qimmatiga putur yetkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. М.: Академия, 2001.
3. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: учебное пособие. М.: Эдиториал УРСС, 2001.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987.